

EMLÉKEZÉS ÉS EMLÉKEZET Egy kutatószeminárium tanulságai

Állami ünnepeink, március 15-e és október 23-a megünneplésének közösségi formáitól, rítusairól 1997 óta végez kutatásokat a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke. Célunk megfigyelni, rögzíteni, elemezni és értelmezni formálódó új nemzeti ünnepünk, október 23-a, valamint a hagyományos nemzeti ünnep, március 15. megülésének állandó és változó rítusait, szimbólumait. A tanszékünk által rendezett Idő és emlékezet konferencián, 2000-ben, már elhangzott előadás az 1997. évi szegedi október 23-i megemlékezésekről.¹ A kutatások minden évben egy-egy kurzus keretébe illeszkedtek, ezek adták meg a vizsgálatok elméleti és módszertani háttérét, s teremtettek lehetőséget a kutatási eredmények megvitatására, elemzésére, értelmezésére. E kutatószemináriumokban készült esettanulmányok, megfigyelési gyakorlatok, interjúk, interjú-részletek adják e tanulmánykötet írásait.² Szerzőik különböző évfolyamhoz tartozó egyetemi hallgatók, akik most tanulják a néprajz, az antropológia terepkereső, adatgyűjtő és elemző módszereit. Szemléletüket természetesen befolyásolták a középiskolai történelem- oktatásban hallottak, tanultak, a családi háttér, valamint a politikai meggyőződésük. Többük írásában erős reflexivitás figyelhető meg. Minden hallgatónak ez az első publikációja. A kötelező tanári segítség és konzultáció mellett azonban mindegyik írás önálló, egyéni kutatómunka eredménye. Erényeiket ez erősítse, gyengéiket pedig ez mentse. Tudatos szándékunk volt így is készülni az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulójára, s ezekkel a kutatásokkal is megemlékezni 20. századi történelmünknek erről a jeles eseményéről.

Az írásokat két nagyobb tematikus egységbe soroltuk: egyik csoportjuk az október 23-i ünnepségeket mutatja be és elemzi, a másik pedig a szóbeliségben élő visszaemlékezéseket mutatja be. A kutatások társadalmi keretei változatosak: nagyobb városok, községek, iskolák, pártok ünnepségei, a szóbeli visszaemlékezések között pedig a inkább a család, a szűkebb környezet elbeszéléseit találjuk. A közölt írásokat jellegüket tekintve elemző, értelmező tanulmányokra és meg-

¹ V.ö.: Csóka–Jaksa 2005.

² Kötetünk válogatás a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék archívumában őrzött szemináriumi dolgozatok, esettanulmányok, a módszertani órák és a tematikus kurzusok megfigyelési gyakorlatainak anyagából. Az írásokat lásd SZENTA (= Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének Adattára)

figyelések, interjúk révén nyert adatközlésekre osztottuk. A kötet anyaga válogatás az 1997–2005. között elkészült írásokból. Valószínűleg a 2006. évi jubileumi megemlékezések nagyobb szabásúak lesznek, esetleg az ünneplés újabb elemekkel bővíthet. Kötetünkkel azonban magunk is az 50. évfordulót kívánjuk köszönteni, s nem akartuk megvárni a jubiláris ünnepségeket. A különböző helyszínen azonban ott leszünk, és dokumentálunk.

Október 23. megünneplése

Emlékező rítusok

Az egyházi és az egyéni élet mellett az ünnepeknek harmadik szintjét az *állami ünnepek* alkotják. Napjainkban ezek fontossága kiemelkedően nagy, hiszen csoport-identitások hordozói és szimbolikus kifejezői, s az ezeknek megfelelő emlékezet rögzítői. Az ünnepek sorában a legújabbak. Megjelenésük és kialakulásuk a 18. századtól követhető nyomon, s összefügg a polgári nemzetté válás folyamatával. A 19. század az állami, a nemzeti ünnepek „gyártásának” százada.³ A hazai kutatások viszonylag keveset foglalkoztak velük, jóllehet vannak példánk (május 1. kutatása⁴, március 15.⁵, augusztus 20.⁶ bizonyos szempontú elemzése), talán csak az utóbbi évtized politikai változásai irányítják figyelmünket erőteljesebben ezen emlékezet-réteg vizsgálatára felé.

Október 23-a ünneppé alakulása, szimbolikus tartalmakkal töltődése szemünk láttára szerveződik abban a politikai rendszerben, amely legitimitását éppen 1956. október 23-tól, a forradalomtól veszi és a forradalommal erősíti. 1956 rendszert legitimáló eseménnyé vált. Mítosszá abban az értelemben, hogy nemcsak egy magasabb rendű igazságként megfogalmazott történetként jelenik meg, hanem normatív erővel is rendelkezve alakítja életünket. Az 1990-ben hatalomra jutott polgári politikai rendszer ki- és lecserélte a szocializmusnak nevezett proletárdiktatúra korábbi ünnepi rendjét, s a történelmi emlékezetet is. Ezzel azt is jelezte, hogy mást tart fontosnak a múltból, mint az előző kommunista/szocialista rendszer. A jelképek, a szimbólumok, a szimbolikus politizálás fontosságát látjuk ebben. De az emlékművek eltüntetése, az utcanevek megváltoztatása azt a helyzetet eredményezte, hogy mára nem maradt emlékeztetője a lecserélt szocialista rendszernek. Szinte letagadható.⁷ Csak a pártpolitika, a személyek szintjén van folytonosság. Magyarországon ugyanis nem született törvény a leváltott kommunista/szocialista rendszer legfelsőbb vezetőinek felelősségre vonásáról. Más, egykori szocialista országban legalább szimbolikus felelősségre vonás történt.

---

³ Hobsbawm – Ranger 1983.

⁴ Munkaközösség 1981.

⁵ Hofer 1992., Bodó 1995., Gyarmati 1998., Erdélyi 1999., Feischmidt – Brubaker 1999., Plainer 2001.

⁶ Gyarmati 1995.

⁷ Barna 2000. további irodalommal.

Paul Riceour a történelemmel szemben nagyobb hangsúlyt ad az emlékezettnek. Elgondolását Reinhart Koselleck-nek *tapasztalattérre*⁸ és *elváráshorizontra*⁹ vonatkozó nézetére építi. Nincs emlékezettel rendelkező lét, amely ne lenne egyben jövőre irányuló lét is. A múlt megváltoztathatatlanak tűnik, a jövő pedig nyitottnak, bizonytalanak. A múlt eseményeinek értelmezése azonban nem egyszer s mindenkorra adott. Nemcsak a múlt eseményeit lehet másként értelmezni, hanem a múltban elkövetett bűnök *megbocsátása* nyitva tartja a *feloldozás* perspektíváját. A jövőelvárás visszahat a múlt felfogására.¹⁰ Ez ugyan a felejtéssel is összefügg, ám nem azonos azzal, egyfajta aktív felejtés. Nem a múltbeli eseményt kell elfelejteni, hanem jelentőségét és helyét a történelmi tudatban átértékelni. Az emlékezést megbénító tettért felelősnek azonban Riceour szerint bocsánatot kell kérni, hiszen csak az áldozat van abban a helyzetben, hogy megbocsásson. A megbocsátás nem magától értetődő, s nem az a célja, hogy az emlékezetet kioltssa. „A megbocsátás inkább az emlékezet egyfajta meggyógyítása, gyászának végigvitele.” A bocsánatkérés és megbocsátás a jövőt adja az emlékezettnek.¹¹

Október 23. ma tehát nemzeti ünnepünk. Az ünnep fogalmába beletartozik a megállás, a megpihenés, a csend, a rend, a harmónia, a megbékélés önmagammal, embertársaimmal és Istennel. Ehhez az összhanghoz, a harmóniához és a megbékéléshez hozzátartozna a megbocsátás. Hogy az 1956-ot követő véres megtorlásokért, a nemzedékek sorát megnyomorító évtizedekért mi, a megnyomorítottak, a megtorlások elszenvedői megbocsássunk. De nincs kinek megbocsátani. Mert nincs bocsánatkérő. Marad ezért zaklatottságunk, a nyugtalan jövőké-
pünk.

Az emlékező rítusokat bemutató írások jól tükrözik a társadalom egyes, első-sorban jobboldalinak tartott rétegeinek a véleményét, hogy ez az, ami hiányzik. A bocsánatkérés és a megbocsátás. A megtorlás „emlékezést megbénító tette” még mindig itt ül a nyakunkon. Hiszen nem volt bocsánatkérés, nem volt felelősségre vonás, nem volt vezeklés. Még jelképes sem. S ezek nélkül cinizmus és képmutatás a mártírok sírjánál koszorúzni, s az 1956-os forradalomra alapozott politikai rendszert vezetni sokaknak. S ezek nélkül önbecsapás a másik oldalon megbékélést hirdetni. Ezért tapasztalható az ünnepségeken, hogy több helyen (pl. Gödöllő, Szeged) az 1990-es évek végéig, de még 2000 után is, a baloldalinak tartott pártok nem vettek részt az ünnepségeken, csak a koszorúzáson. A baloldali pártokat vezetőik, vagy az általuk adott közigazgatási vezetők (polgármesterek) képviselték. A baloldali emberek nem vesznek részt az ünnepségeken. Távolmaradásuk az ünnepségről, a mártírok sírjának temetői megkoszorúzásáról (Gödöllő) mindenképpen azt jelzi, hogy viszonyuk a történelmi eseményhez legalábbis ambivalens. Nyomja őket az elődpárt történelmi szerepe, s bizonyára az a körülmény is, hogy a jelenlegi párt számos vezető tisztségviselője még a forra-

⁸ „Tapasztalattérén a múltnak azt az egész örökségét kell érteni, amelynek leülepedett nyomai bizonyos módon előkészítik a talajt vágyaink és aggodalmaink, előrejelzéseink és terveink, röviden: a jövőt anticipáló aktusaink számára.” Riceour 1999. 52.

⁹ A tapasztalattér dialektikus ellenpontja, a születő múltat magában hordozó jövő és annak megtervezett képe.

¹⁰ Riceour 1999. 61.

¹¹ Riceour 1999. 66.

dalom elnyomásában is aktívan részt vett, vagy a megtorlást kegyetlenül végigvivő MSZMP vezető tisztségviselője volt. A baloldali pártok képviselőit beszédjük, s koszorúzásuk alatt kifütyülték (pl. Szeged). Távolmaradásukkal, visszahúzódnassukkal maguk is hozzájárultak ahhoz, hogy október 23-a megünneplése erőteljes jobboldali ünnepé váljon.

Az emlékezet egy tudati kép, az emlékezés folyamat. Az emlékezés mindig a múltbeli események értelmezése, az a mód, ahogy az emlékezetet megalkotjuk. Az eseményeket súlyozzuk, belőlük kiemelünk, szelektálunk. A történelmi emlékritusok megalkotásának törvényszerűségei, szabályai vannak. Október 23. emlékezete, és emlékezetének ünnepi rítusokban rögzítése kísértetiesen hasonlít március 15. emlékezetéhez. Az előző rendszer a szocializmus elleni támadásként értelmezte az eseményeket, elítélte, elvetette, résztvevőit üldözte, megbüntette, diszkriminálta, sőt, az október 23-ra való emlékezést is megtiltotta. Éppen úgy, ahogy a Habsburg önkény is tilalmazta az 1850–1860-as években a március 15-re való emlékezést. A változás csak majd két évtized múlva, a kiegyezés után jött el. Mégis van egy lényegi különbség az 1867 utáni és az 1990 utáni hivatalos megemlékezésekben. Az aradi vészthelyen, vagy a Kossuth szobroknál nem koszorúzott például Ferenc József, pedig ekkor már koronás magyar király volt, s aki a kiegyezés után lényegében megvalósította a forradalom célkitűzéseit.¹² 1848–1849. és az azt követő abszolutizmus 1956. és az azt követő megtorlás előképé vált.¹³

Az emlékezet összeköti azokat, akik hasonló módon és hasonlóra emlékeznek. De el is választ mindazoktól, akik másképp és másra emlékeznek. Ez sajátja az emlékező rítusoknak. Ezért támadnak konfliktusok akkor, ha az ünnepelők soraiban feltűnnek azok a személyek és szervezetek, pártok, akiket a közvélekedés az előző, most tagadott rendszer megtestesítőiként és képviselőiként tart számon, s akik számára 1956 egészen 1989–90-ig ellenforradalom volt. Ma jórészt ők a gazdasági és politikai hatalom birtokosai egyaránt. A társadalom egy része, kitűnik az esettanulmányokból és a visszaemlékezésekből, nehezen tolerálja az ő szájukból az ünnepi beszédek. Szavaik és tetteik ellentmondanak egymásnak e megítélés szerint. A küzdelem itt szimbolikus mezőben folyik az emlékezet birtoklásáért. Ez a szituáció megmutatkozik az október 23-i emlékező rítusok konfliktusaiban is. Nehezen kezelhető érzelmileg ez a helyzet.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc október 23-i megünneplése – részben a fentiek miatt is – erősen formalizálódott, nem interiorizálódott, s hatását, vonzerejét elvesztette, közömbössé vált. Ez többek véleménye a tanulmányok szerint. Ennek oka, hogy felelősségre vonás nem született, a megtorlás képviselői ülnek maig a (gazdasági és politikai) hatalomban, akiknek érdeke 1956 kisajátítása: a reformkommunisták csinálták a forradalmat, ők a reformkommunisták utódai.¹⁴ Az alacsony részvételnek, ezáltal az ünnep jelentéktelenségének okát több

¹² Hofer 1992.

¹³ Hofer 1992. 31–32. Hofer Tamás 1989. március 15. kapcsán elemzi a felszabadult ünnepelést és erős párhuzamot vonz 1848 és 1956 között.

¹⁴ Hofer 1992.

körülményben is láttatják a szerzők: az ünnepi előkészítés elégtelenségében, valamint a sokáig átírt történelemtankönyvek szemléletében.

Az emlékező rítus maga az október 23-i történelmi emlékünnep az idő és tér, a helyszín és a műsor, a résztvevők együttesében. A leírásokból láthatjuk, hogy az október 23-i ünnepek megszerkesztéséhez már kész ünnepi sablonok álltak és állnak az ünnep szervezői és résztvevői rendelkezésére. A legtöbb megemlékezést a Himnusz és a Szózat keretezi. Elmaradhatatlan az ünnepi beszéd, s a koszorúzás.

Ünnep és rítus, emlékezés és hatalom

Az ünnepek és a rítusok szabályszerű visszatérése kezeskedik az identitás-biztosító tudás közvetítéséért és továbbörökítéséért, a rituális ismétlés pedig garantálja a csoport tér- és időbeli összetartozását. Az ünnep a kulturális emlékezet elsődleges szervező formája az írástalan társadalmakban, s az időt köz- és ünnepnapokra tagolja.¹⁵ Az írásos kultúrák emlékezete is mindennapi és ünnepi emlékezésre tagolódik. Az ünnep rendet visz a mi életünkbe is.¹⁶ Az írásos kultúrákban természetesen a kulturális emlékezet erősen az íráshoz, s annak intézményeihez: iskola, írott/nyomtatott szövegek, tapad. Itt a kommunikatív emlékezést a szervezett emlékezés váltja fel.

Az ünnep összekapcsolja a múltat, a jelent és a jövőt, s ezzel értelmet ad az emberi életnek. Az ünnep szükségképpen kapcsolatot teremt a múlttal és a jövővel. Aki ünnepel, az vállalja a múltat és a jövőt, elfogadja az időnek azokat a dimenzióit is, amelyek rejtve vannak az ember előtt. Az ünnep elősegíti az idő elfogadását, kiveszi az embert a történelem folyamából, s lehetőséget ad arra, hogy legalább időlegesen elkülönüljön a múltól. Az ünnep ezáltal felfüggeszti a mindennapok időstruktúráját: saját időmértéke van. Megszabadít a mindennapi kötelességek terheitől, kiragad az itt és most korlátaiból. „Akit magával ragad az ünnep, az nem egy kronológiából egy másikba lép át, mondja Nyíri Tamás, hanem az időből az örökkévalóságba.”¹⁷

A múlt iránti érdeklődés a legújabb korokig nem valami speciális történelmi érdeklődés volt, hanem a fennálló rendszer, adott viszonyok rögzítésének, legitimálásának, igazolásának, a kiengesztelődésnek, a változtatásnak az érdekeltisége.¹⁸ Ez az igény azonban napjainkban, a forráskritikával élő történettudomány korában sem változott meg alapvetően. Ezt tapasztaljuk a 1956 történései fölötti tudományos és társadalmi diskurzusból is.

A történelemkezelés Claude Lévi-Strauss által „hidegnek” és „melegnek” említett alternatívái lényegében a történelmi tudatot és a kulturális emlékezést gátló illetve serkentő tényezők. Érvényességük nemcsak az írás nélküli társadalmakra vonatkoztatható. A gátló tényezők a „hideg” emlékezést szolgálják, a változások befagyasztásának igyekezetét, a serkentő tényezők pedig a „forró”, a vál-

¹⁵ Jan Assmann 1999. 57.

¹⁶ Vö: Bálint 1943.

¹⁷ Nyíri 1975. 143.

¹⁸ Rüsen 1999. 42.

tozást igénylő törekvéseket.¹⁹ A múltjához ragaszkodó közösség gyakorlati célja az, hogy egyfajta időbeli keretben szervezze és orientálja magát, és hogy megőrizze identitását a fenyegető szétzilálódás ellenében, amelynek minden közösség ki van téve. Ily módon hagyományokban, legendákban, emlékművekben, középületekben, népzeneben és néptáncban tartja elevenen a múltat.²⁰

Az ünnepi rendben, amely az emlékezet időbeli rögzítése, jól kirajzolódnak a hatalom érdekei, törekvései, megfogható annak jellege. Azaz az emlékezés egyik serkentője maga a hatalom. Ám ez a hatalom úgy tesz, mintha nem is volna hatalom, mintha a folyamatokat, az intézményeket egyszerűen csak a spontán szeretet működtetné, tartaná össze.²¹ Ez tökéletesen tükröződik október 23-a napjainkbeli megünneplésénél a jobb- és baloldal között. Úgy tűnik az esettanulmányok kapcsán, hogy a baloldali pártok és mozgalmak csak a hivatalosság okán koszorúznak, emlékeznek.

Ezekben a felfogásokban (Eric Hobsbawm, Christel Lane) közös gondolat, hogy a rítusok a társadalmi ellenőrzés és a társadalmi kommunikáció célját szolgálják. A viselkedés ritualizált formáit úgy tekintik, mint a társadalmi viszonyok meghatározásának, modellálásának és kommunikálásának ellenőrzését. A ritualizálás az értékterhelt kapcsolatok formális modellálása, ezért az érintett viszonyok és értékek legitimálása és elfogadása, belsővé tétele. Az egyént a társadalomhoz köti.²²

Rituális módon cselekedni mindenképp előtt a finom és stratégiai szembeállítások, és érték-terhelt különbségtételek, distinkciók kérdése. Azaz a ritualizálás egy önmagában a másfajta cselekvésektől különbözni akaró stratégia minden egyes kultúrában. Elemi szinten a ritualizálás tehát egy különbözősre törekvési eredménye. Összetettebb szinten a ritualizálás egy olyan cselekvési mód, amely sajátlagosan hoz létre különleges kontrasztokat, ellentéteket, magát fontosabbnak és hatalmasabbnak, hatékonyabbnak megjelölve.

A rítus, ritualizálás lényegi tulajdonsága a formalitás, a rögzítettség, és az ismétlés. A meghatározó és a kommunikatív funkciók sereg változatát kötik hozzá. A formalitás mint a díszítettség, az ismétlés pedig a bőség jeleként határozható meg. A formalitása, rögzítettsége és az ismétlés nem belső minőségei a rítusnak, s nem is általános stratégiája a rítusok megformálásának. A rítus elemző kategória, ami segít az embernek az cselekvések káoszában eligazodni, s azokat koherens keretbe illeszteni.²³ A ritualizáció mindenképp előtt bizonyos hatalmi viszonyok megszerkesztésének stratégiája, amely meghatározott társadalmi szervezetekben fejti ki hatását.

Magának a hatalomnak a meghatározása is sokféle. Egyrésztől mint befolyást, másrésztől mint erőt határozzák meg. Amíg a befolyást láthatatlannak, nem-specifikusnak és ellenőrizhetőnek tartják, addig a hatalmat célzatosnak, specifikusnak és félelmetesnek. Bizonyos megkülönböztetést azért tesznek aközött a hata-

¹⁹ Idézi Assmann 1999. 68–69.; lásd még: Lévi-Strauss 2001. 261–290.

²⁰ Carr 1999. 78., Candau 1996. 107–113.

²¹ Douglas 2003. 207–208.

²² Kertzer 1988. 10.

²³ Kertzer 1988. 8.

lom között, amely velejáró társadalmi kontroll, s aközött, amely a politikai kényszerítés külső eszköze. Az előbbi szimbolikus hatalomnak nevezik, amely rítusokkal és ideológia jelenlétével, az utóbbit pedig szekuláris hatalomnak, amely az erő intézményeivel és közvetítő csatornáival jár együtt. Befolyásként vagy kényszerítésként fogalmazzuk meg, szimbólumként vagy fegyverként, és valami olyanként, amely valakinek kereteket ad a mások fölötti kontrollra. A hatalomnak ez a felfogása egybeesik azzal a tendenciával, hogy az ideológiát totalitárius világképnek, vagy a meghatározó osztályok eszközének tekintsük. Ez persze akár egybeeshet a vallásos hatalom hagyományos fogalomértelmezésével, ahogy a karizma weberi koncepciója tartja, mintegy személyes minőségként inkább, mintsem társadalmi viszonyokként.

Michael Foucault úgy határozta meg ezt a hatalmi viszonyt mint egy cselekvési módot, amely nem törekszik direkt módon hatni az emberre és a dolgokra, miként azt az erőszak teszi, hanem közvetetten csak.

Foucault ugyanakkor azzal érvel, hogy a hatalmi viszonyokat nemcsak felülről lefele lehet létrehozni, hanem alulról fölfelé is. Mind a mikro-, mind pedig a makroszinten mindig vannak ellenkező irányba ható folyamatok, stratégiák, amelyek rendezik a hatalmi viszonyokat és új hatásokat eredményeznek. Ugyanakkor legyen az felső vagy alsó szint, a mikro hatalmi viszonyok mindig egyenlőtlenek, s nincs elmozdulás a felső szintről anélkül, hogy ne legyen csatorna lentől felfelé.

S ezen a ponton bekapcsolható a rítus, a rituális fogalma. Foucault a rítust a hatalom mechanizmusának és dinamikájának bemutatásánál használja. A rítust formalizált, rutinszerű és ellenőrzött gyakorlatként fogalmazza meg, amely alakít, formál.

A rítus mindenütt jelenlévő eleme a modern politikai életnek. A politikai élet szereplői rítusokon keresztül próbálják jogosultságukat a politikai vezetésre igazolni. A rítusok használatával teremtenek politikai valóságot maguk körül. Ezekben a rítusokban való részvételükkel az emberek azonosítják magukat egy-egy politikai erővel.²⁴ A rítusokban alkalmazott szimbólumok megmutatják, hogy ki a hatalmas, ki a gyenge, s a szimbólumokon keresztül a hatalom megkísérli magát erősíteni.²⁵ Más szavakkal a rítusok a társadalmi függőségi viszonyokat is kifejezhetik.²⁶

A rítusok és politikai kultuszok hatásossága azzal nő meg, ha a hatalom egy számára fontos „közös értelmi világ kialakításához” felhasználja sajátos értelmezésüket az iskolai oktatásban és nevelésben, ami által hatásfokát erősíti és kiszélesíti. Ezáltal a szocializációs folyamatot is lényegileg meghatározhatja.²⁷

A hatalom az ünnepek társadalmiasításához különféleképpen viszonyul. Van, ahol a helyi önkormányzat minden rendelkezésére álló médiumot (helyi tévé, rádió, újság, hirdető újság) bevon a hírelésbe. (Kiskunfélegyháza) Az egyházak is erősen bekapcsolódhatnak nemcsak az ünnepre való felkészítésbe, hanem

²⁴ Kertzer 1988. 3–4.

²⁵ Kertzer 1988. 5.

²⁶ Kertzer 1988. 9.

²⁷ Lakner 2000. 148–149.

magába az ünnep lebonyolításába is. (Kiskunfélegyháza, Füzesgyarmat) Másutt csak meghívókat és plakátokat készíttettek. (Pl. Okány) Csak plakát készül az iskolai ünnepségekre is. (Pl. Szeged, Karolina Iskola) Legeredményesebbnek ott tűnnek ezek a törekvések, ahol mind a városi önkormányzat hivatalosságait, az önkormányzat intézményeit, a politikai pártokat és a civil szervezeteket meg lehetett mozdítani. (Kiskunfélegyháza) A pártok azonban általában elkülönülten emlékeznek. Rendezvényüket elsősorban saját tagtársaik számára teszik nyitottá, nem tudják, vagy nem akarják a társadalom szélesebb rétegeit megszólítani. Ebből adódhat, hogy egy-egy rendezvényen csupán néhány ember vesz részt (pl. MDF-es emlékezés 2005. Dunapataj), vagy csupán a párttagok számára szól (pl. Fidesz, Füzesgyarmat). Az emlékezés községi, városi szintjét a pártmegemlékezéssel ott és akkor tudják összekapcsolni, ahol a település vezetője valamelyik pártot is képviseli (pl. Füzesgyarmat, MSZP-s polgármester). Ezeken a helyeken a polgármesteri hivatal rendezvénye és a pártrendezvény összefonódhat, amelyről más pártok hívei elmaradnak, s külön emlékeznek.

Emlékművek, tárgyi szimbólumok

Az emlékezések megkívánják, hogy egy bizonyos térbeli hely kapcsán öltsenek alakot és meghatározott időponthoz kötődjék felidézésük, vagyis hogy tér és idő tekintetében konkrétak legyenek.²⁸ Átélt időről és lakott térről van itt szó. A tér része az Én-t övező, hozzá tartozó dologi világ is. Ez a helyhez kötés minden közösség sajátja. Minden csoport, amely meg akar szilárdulni, helyszíneket igyekszik a maga számára teremteni, amelyek nemcsak a személyközi érintkezés színterét jelentik, hanem a csoport identitásának szimbólumait és az emlékezés támpontjait is kínálják a térben. Ezért van szükség emlékművekre. Ahol ez hiányzik, ott sokkal nehezebb megrendezni az október 23-i megemlékezések ünnepségeit. Megérthetjük ezért mindazoknak az iskoláknak gondjait, ahol a tornatermekben, sportszarnokokban kell/lehet megrendezni 1956 emlékünnepét (Komádi, szegedi iskolák). Feladatuk nehéz, hiszen az emlékezés egy „profán” térhez kötődik, amely ráadásul ideiglenesen válik csak ünnepivé. Ilyenkor a teret megfelelő szimbólumokkal ünnepivé és alkalmivá kell tenni. Ennek több módját láttuk a kutatás során: 1956-os fényképek, lyukas zászló, évszámok (1956–1989), falevelek stb. Van, ahol azonban épp e kontraszt: tornateremből ünnepi tér, s a benne kötelezően ünneplőben megjelenő diákok (tornaruha – ünneplő ruha) az időpont rendkívüli voltát, s a tér átalakítását még hangsúlyosabbá teszik. (Szeged, Karolina Iskola) Megértjük azoknak a településeknek a gondjait, ahol az emlékezet nincs helyhez (emlékműhöz) kötve (pl. Komádi), s megértjük azokat a településeket is, ahol egyeseknek gondot okoz a helyszínek megosztottsága. Ilyen pl. a vizsgálatokban Szeged, ahol minden évben három-négy helyszínen is rendeznek ünnepséget (Honvéd tér, Rerrich Béla tér, Aradi vértanúk tere, Széchenyi tér). Ám előfordulhat, hogy a rítus tapasztalattal rejtett, nem nyilvános, így nem lehet része az emberek mindennapi életvilágának, nem, vagy alig vehet részt a lakosok szemléletének formálásában. Ilyen pl. Kiskunfélegyháza, ahol az ünnep-

²⁸ Assmann 1999. 39.

ség legfontosabb helyszíne a városháza szűk előcsarnoka és udvara, azaz nem nyilvános tér, míg a köztéren lévő kopjafa helye és szerepe leértékelődött. Hasonló a helyzet Csongrádon is, ahol az 1956-os megemlékezéseknek nincs hangsúlyos helyszíne.

A történelmi emlékezet térhez kötésének fontos módja és eszköze az emlékmű-állítás. Az emlékművek a történelmi emlékezetet rögzítik a múltbeli eseményt, s a tér mindenkori jelenébe hozzák. Megváltoztatásuk pedig jelzi a történelmi emlékezet átformálásának igényét.

Az emlékműállítások körüli vitáknak van még egy szimbolikus üzenete, amely egy mindig aktualizálható tartalmat hordoz. Ez pedig a történelmi emlékezet, az önazonosságtudatok mindenkori átszerkesztési lehetőségét jelzi. Jelzi, hogy ezek bármikor – ha nem is gyorsan, könnyen és problémák nélkül – de átalakíthatók, megváltoztathatók. Azaz a jelenlegi helyzet sem örök. Másrészt figyelmezteti a politikai hatalmat gyakorlókat arra, hogy hatalmukat e térségekben más erők korlátozhatják.

Az 1990-es rendszerváltáskor a szocialista/kommunista államberendezkedés, az egyeduralkodó ideológia és az azt képviselő intézményrendszer (párt, nemzetközi munkásmozgalom) budapesti emlékműveit lecserélték. Nem semmisítették meg őket, hanem jórészüket egy szoborparkban összegyűjtve, múzeumi tárgy-együttesként kiállították. Ez az aktus szimbolikus is értelmezhető: múzeumba „zárva” a múlt részeivé nyilvánították őket. A közterületről eltávolították őket. A múzeumok az „emlékezet házai”.²⁹ De az emlékezet fenntartói is. Ide azok a tárgyak kerülnek, amelyeket emlékezetre és megőrkítésre méltónak ítélnék. Körülöttük általában közmegegyezés alakul ki. Nagy szerepük van a kulturális emlékezet megszerkesztésében, tárgyasításában és továbbadásában. Ezért nem közömbös, hogy mely tárgyakat, hogyan és milyen kiállításokon mutatnak be, azaz miket tartanak bemutathatónak és bemutatandónak, amelyek révén az emlékezet formálható.

Szoborparkba, múzeumi raktárakba kerültek a marxizmus, a hazai és nemzetközi munkásmozgalom egykor hősnek tekintett figuráinak emléktárgyai. Egy másik csoport jelképrendszerével cserélték ki őket. Helyükre, vagy egyáltalán a köztérre ezután kerültek az 1956-os emlékművek, jórészt „kopjafáknak” nevezett sírjel-faragványok, de más emlékeztetők is. Az országban is az egyik első 1956-os kopját Dunapatajon állították 1989-ben. Az elmúlt másfél évtizedben többször áthelyezték, míg végül az unitárius templomból átalakított múzeum udvarára tették. Köztérrel nyilvános, ám mégis zárt térbe. A dunapataji „kopjafa” a helyi református temető fejfáinak formáját követi. A többi „kopjafa” inkább az erdélyi temetői fejfák formavilágára emlékeztet (Szeged, Füzesgyarmat stb.).

A szobrok, emlékművek említett cseréjéből világosan látszik, hogy a történelmi/politikai emlékezet teljes átírásáról van szó. Hiszen addig, amíg az 1990 előtti rendszer önmaga legitimációját 1945-ből és az 1956-os leveréséből vezette le, az 56-os eseményeket ellenforradalomnak minősítve, addig az 1990 utáni, máig működő politikai hatalmi struktúra és berendezkedés ideológiai alapját egyértel-

²⁹ Candau 1996:97–101

műen 1956-ban, mint kommunista-ellenes forradalomban gyökereztetni. Még akkor is elég egyértelműen így van ez, ha a mindennapok politikai diskurzusának szintjén ez a törésvonal ritkán, vagy alig látszik. Tanulságos az önkényuralmi jelképek betiltásáról hozott törvény is, amely nyilván nemcsak a szimbólumok használatát akarja korlátozni, hanem a jelképekhez kapcsolódó emlékezetet is gyengíteni, átírni, megszüntetni.³⁰

Október 23. megünneplésének rítusait, tárgyi és szövegi szimbólum-rendszerét most alakíthatja ki a társadalom és a politikai hatalom. Az új szimbólumalkotás során az elmúlt másfél évtized ismét hangsúlyosan fordult a paraszti kultúra felé, egyik alkotását, a fejfát emelve ki átformált értelmezésben. A legtöbb magyarországi településen ugyanis 1990 után ún. kopjafát állítottak 1956-os emlékműként. Ebben a tárgy- és szimbólumválasztásban biztosan benne van a fejfa = sírjel azonosítás mellett a kopjafa = ősi, keleti harci eszköz = magyarság-szimbólum is. E kopjafa állítási kultúra mellett, ami egy paraszti kulturális elem új tartalommal feltöltődése, megjelentek a konkrét eseményhez, azaz az 1956-os forradalomhoz és szabadságharchoz kapcsolódó szimbólumok: a lyukas zászló, s a Kossuth-címer.

Az emlékezés helyein különböző emlékezet-rögzítők találhatók: emléktáblák, kopjafa, sírjelek. Az emléktáblák vagy az eseményre, vagy annak kimagasló fontosságú szereplőjére utalnak. Az emlékezése terei is különböznek: az önkormányzatok hivatali épületei, nyilvános terek, iskolák osztályai, tornatermei. Több helyről olvashatjuk a tanulmányokban, hogy az ünnephez kapcsolódóan egyházi szertartások vannak a templomokban. Valamint gyakran halljuk, hogy egyházak, egyházi személyek és szervezetek is részt vesznek az 1956-os emlékművek megkoszorúzásában. Az ünnep tárgyi szimbólumai között egyre több helyen kap szerepet a gyertyagyújtás. A koszorúk elhelyezésével együtt ez a közelgő Halottak napjára emlékeztet.³¹ Egyértelműen az áldozatokra, az áldozatvállalásra emlékezés szimbóluma. A koszorúzás – emlékező hely hiányában – az iskolai ünnepségekből hiányzik. A koszorúk mérete a közölt tanulmányok tanúsága szerint általában azonos, hiszen legtöbb helyen ugyanaz a virágkötő készíti mindet, ám a virágozásban és a szalagok elhelyezésében különböznek. A 2005. évi kiskunfélegyházi koszorúknál az MSZP kizárólag piros szegfűket – a párt jelvénye –, a Kiszegdapárt kizárólag fehér szegfűket, a többi párt piros, fehér szegfűket használt, amelyek a zöld alappal a nemzeti színeket jelenítették meg. Ugyancsak Kiskunfélegyházán volt látható, hogy a közterületen található kopjafához óvodások és kisiskolások kisméretű papír zászlócskákat tűztek – a március 15-i emlék-ünnepségek évtizedek óta elmaradhatatlan jellemzőjét átvéve. A szegedi ünnepségek megfigyelői rögzítették, hogy az ünnepi közönségben többen viselnek kokárdát. A kokárda sokáig szintén csak március 15-hez kötődött. Úgy tűnik, napjainkban oldódik kizárólagosan március 15-hez kötöttsége, s általában a nemzeti ünnepek szimbóluma lesz. Viselése azonban az elmúlt évek választási küzdelmeiben erősen átpolitizálódott. A baloldaliak szemében a „magyarkodás” kifejezője, ezért elutasítják. Az említett megemlékezéseken is egyértelműen az

³⁰ Vö: Barna 2000.

³¹ A koszorúzás tehát elsősorban kegyeleti aktus. Takács 1997. 23.

ún. jobboldali érzelmű résztvevőkhöz volt köthető. Az emlékművek körüli tér dekorációjához több helyen is hozzátartoznak a nemzeti színű lobogók (pl. Szeged, Dunapataj, Okány). A szegedi megemlékezés ünnepélyességét azzal is fokozni kívánják, hogy a helyi 48-as hagyományörző egyesület tagjai 1848-as nemzetőr egyenruhában díszőrséget áll(hat)nak az emlékművek körül. Ám ennek hatása a két forradalmi esemény és szimbólumának még szorosabb összekapcsolása lehet a résztvevők, a megemlékezők tudatában.

A koszorúzás sorrendje helyenként ugyan változó lehet, de a rend mindenütt kötött, s általában a helyi hatalmi hierarchiát tükrözi, vagy egy korábbi közmegegyezésen alapszik. Az ettől való eltérés meglepetést vagy megütközést kelthet (testvérváros koszorúzik – Dunapataj, a polgármester után a cigány önkormányzat koszorúzott – egy alföldi város). A koszorúzás egyértelműen a reprezentáció rítusa. Bár a koszorúszalagok feliratait évszázados hagyomány rögzíti, legtöbb helyen – ahol megfigyelték a tanulmányírók – mind a *megszólítás*, mind a *minősítés* elmaradt, csak az *aláírás*, azaz a koszorút állító szervezet, intézmény neve szerepel.³² Az intézmények mellett magánszemélyek csak kevés helyen koszorúznak, vagy visznek virágot az emlékműhöz (pl. Székesfehérvár).

Összefoglalóan az ünnepi rítusról elmondhatjuk, hogy minden összetevője ellenére kialakulatlan, nem vált még a lokális közösség, de a tágabb nagyobb közösség, a nemzet ünnepévé, mert sokszor csak a hivatalosság, a hatalom képviselői emlékeznek hivatalból, s sok helyen hiányoznak az alkalmas emlékhelyek is. Ahol megvannak, jellemzően kopjafákról van szó, nagyobb városokban emléktábláról, dombormúról, szoborról (Szeged stb.). De van olyan vizsgált település is, ahol nincs az emlékezésnek kiemelt helye, nincs emlékmű (Komádi). Vagy ahol az egyik felekezet ösztönzésére állították a rendszerváltás évében, 1990-ben. (Füzesgyarmat) Ez mindenesetre mutatja az egyes intézmények értékszemléletét, ideológiai elkötelezettségét.

Több helyen elkülönülten emlékeznek az ellenzéki pártok, s külön van a „hivatalos” rendezvény, azaz a hatalom emlékező rítusa. Külön időpontban ünnepelt a Fidesz Magyar Polgári Párt mint ellenzéki párt, és az MSZP-s önkormányzat pl. Füzesgyarmaton. A Fidesz-ünnepsége kifejezetten pártrendezvény volt. Kritizálták is érte. Mindkét műsor erős politikai beállítottságú volt. A Fidesz-ünnepségen fellépő erdélyi énekes műsorának is volt politikai mondanivalója. A polgármester pedig az összefogást hiányolta mind országos, mind pedig helyi szinten. Néhány településen pedig az iskolai emlékűnnep lett a község hivatalos ünnepe. A megemlékezés időpontja ezeken a helyeken, de esetenként más településen is, elsősorban az iskolai tanítás napjához kapcsolódik, hiszen így lehet az iskolásokat (= nézőközönség) a részvételre kötelezni. Az iskolások részvétele nem jelenti a társadalom bekapcsolódását, de a szocializációs folyamat révén lehetséges, hogy a mai iskoláskorúak felnőttként már másként viszonyulnak az ünnephez, s esetleg önként részt vesznek az ünnepségeken. Ezekben az esettanulmányokban azonban jól látható, hogy a gyerekek és a felnőttek társadalm

³² Kalla 1997. 120.

élesen elkülönül egymástól, a felnőttek lényegében nem részesei a megemlékező eseményeknek.

Az ünnepi beszédek általában emelkedettek, gyakran didaktikusan felépítettek (Kiskunfélegyháza), mindegyike azonban – a rítus egészével – a mának szól. Egyik jellemzőjük, hogy a történelmi példákat a budapesti történesekből merítik, a helyi eseményekkel nem foglalkoznak. A nemzeti ünnepek erős politikai jellegét elsősorban itt mérhették le a tanulmányírók, a megfigyelők. Részben azon, hogy ki mondja a beszédet. Több helyen a helyi hatalom képviselője, a polgármester, másutt egy '56-os résztvevő, megint másutt pedig a műsort készítő tanár a szereplő diákok közreműködésével. Van azonban olyan hely is, ahol a település önkormányzati vezetése csak részben vesz részt a megemlékezéseken. (Pl. Komádi) A megemlékező ünnep szerkezete (ének, zene, vers, beszéd, koszorúzás) több helyen szigorúan kötött (pl. Dunapataj), amelytől nem térnek el az évek során. Ez ugyan stabilitást sugall, de formálissá és megszokottá is teszi az ünnepi alkalmat. Több helyen (pl. Komádi) az emlékbeszédek, vagy általában a műsorok 1956–1989 párhuzamát állítják középpontba, azaz egyértelműen politikai tartalommal a mai politikai, társadalmi berendezkedés eredőjét az 1956-os forradalomban látják. Az '56-os forradalom megvalósulását az 1989. október 23-i (valóban tudatosan választott jelkép) köztársaság kikiáltásában. Ehhez a dátumhoz kötik a rendszerváltás tényét. Mind az ünnepi beszédek, mind pedig a műsorok azonban legtöbb helyen a budapesti eseményekről szólnak, a helyi vonatkozások egyáltalán nem kapnak, vagy csak nagyon áttételesen hangot. Ez az ünnep és társadalom elidegenedését okozza, de jelzi annak máig ható átpolitizálódását is.

Nagy tanulsága a megfigyeléseknek, hogy október 23-a megünneplése számos helyen kötelező, formális aktussá vált. Nem tudja megszólítani a társadalmat. A baloldali érzelműeket ambivalens viszonyuk tartja vissza, a mindennapi embereket pedig bizonytalanságuk. Több helyen megfogalmazódott, hogy az október 23-i megemlékező ünnepségen való részvétel a jobboldali tettek számát (Komádi, Szeged). Vitát vált ki a résztvevők körében a *szórakoztató nemzeti ünnep* megrendezése, azaz amikor az emlékezet felidézése érdekében bizonyos eseményeket dramatizálnak, jelmezesen előadnak, s ezáltal a bekapcsolódásra, az együttérzésre, az átélésre építenek. Néhány iskolai példán (szegedi példák) azonban azt látjuk, hogy a fiatal korosztályok számára mégis ez a lehetőség a leghatásosabb, legvonzóbb. A formális iskolai és önkormányzati ünnepségek taszítják a fiatalokat. A kérdőíves felmérések (Okány, Komádi) egyértelműen alátámasztják ezt a megállapítást. A formális iskolai ünnepségekkel szemben sokkal nagyobb hatást válthat ki egy-egy aktív bekapcsolódásra készítő élmény, mint pl. a bajai cserkészek látogatása a rákoskeresztúri Köztemető 301-es parcellájában, amikor egykori résztvevő emlékezését is meghallgathatták. Az érzelmi kötődést segítik elő több helyen az október 23-i megemlékezések rendjébe iktatott egyházi szertartások, amikor az emlékezetnek vallási vetületet is adnak. A nemzeti érzés és a kereszténység szorosan összekapcsolódhat (pl. Füzesgyarmat; Szeged, Karolina Iskola). De megfigyelhető ellenkező előjelű attitűd is: a kivezényelt iskolások tudatosan elutasítják az ünnepet és az ünneplést (egy alföldi város).

A műsort – a nagyvárosok (Székesfehérvár, Budapest, Szeged, Gödöllő stb.) kivételével – mindenütt a helyi általános és középiskolák tanulói adják. Ez a körülmény több fontos dologra is felhívja figyelmünket. Egyrészt arra, hogy a hatalom számára máig az iskola maradt ideológiájának elsődleges közvetítő csatornája. Másrészt arra, hogy az iskolások és a pedagógusok kiszolgáltatottságuk, függőségük révén minden alkalommal kihasználhatóak a hatalom céljainak képviselése érdekében. Ám mutatja azt is, hogy a hatalom a gyerekek körében akarja csak megünnepeltetni az 1956-os forradalom és szabadságharc emlékét. Azt egyfajta ifjúsági ünnepnek véli. Csakúgy, mint a politikai rendszerváltást megelőző évtizedekben március 15-ét. A műsort adó iskolák tanulói körében végzett kérdőíves felmérések (Okány, Komádi) azonban azt mutatják, hogy a tanulók ennek ellenére nem ismerik az eseményt, nagy részük elutasítja az ünnepet, vagy jobbik esetben bizonytalan az ünnep megítélésében, saját maga ünnephez való viszonyának meghatározásában. A jól megszerkesztett műsornak azonban visszhangja támad, beszélnek róla (okányi példa). A jól megszerkesztett műsor ugyanis nemcsak az ismeretszerzést segíti elő, hanem a résztvevők azonosulását is kiváltja (Karolina Iskola, Szeged). Mindez egyértelműen utal az iskolai oktatás, valamint a pedagógusok példamutatásának fontosságára, a műsorszervezők felelősségére.

A műsorok szépirodalmi részei ismétlődést mutatnak, hiszen 1956-nak valóban van költészete, van prózai irodalma. Ebből lehet a műsorszervezőknek válogatni. Azt látjuk, hogy Illyés Gyula, Márai Sándor, Tamás Lajos emblemikus írásai mellett mások alkotásai is elhangoznak. A válogatást útmutató könyvek is segítik, amiket a műsorszervezők gyakran igénybe vesznek, használnak. Ezért a megkérdezettek közül többen használtak az emlékrítusok megszerkesztéséhez különböző segédkönyveket, amelyeket közösségi, iskolai ünnepek megszervezéséhez adtak ki a közelmúltban.³³ Most formálódik az ünnepi műsorok zenei rendje. Ebben nagy a szóródás, a bizonytalanság, a kialakulatlanság. Több résztvevő megfigyelő kutatónak feltűnt, hogy a kuruc kor zenéjét (Székesfehérvár), a reformkor zenéjét (Szeged), kortalan (ezért elcsépelet) indulókat (Szeged) hallhatnak az ünnepi műsor előtt, után vagy alatt. Kifejezetten 56-os zeneként értelmezzük Beethoven *Egmont nyitányát*, '56-os dallá vált Koncz Zsuzsa: *Ha én rózsá volnék száma*, amely már a rendszerváltás előtt is az alternatív emlékezet fontos kifejező eszköze lett. De felhangzott még az ünnepeken Liszt *Les Preludes*-je (Komádi), az áldozatokra emlékezés jegyében Weber *Requiem*-je (Szeged, Karolina Iskola), Brahms *Magyar táncok* (Szeged, ünnepélyes zászlófelvonás). Ez utóbbi kapcsán érdemes megjegyezni, hogy ebben a vidéki nagyváros a nemzeti ünnepek fővárosi rendjét igyekszik követni, utánózni, ahol minden nemzeti ünnep az állami zászló ünnepélyes felvonásával kezdődik. Azaz a központi emlékezés rítusai átszivároghatnak és hatnak a vidéki településeken is. Megjelenhet a népi kultúra, paraszti kultúra: népzene, néptánc is az emlékműsorok részeként (pl. a gödöllői esettanulmányban). Egyedinek tűnik a mozgóképek (Karolina Iskola, Szeged) és a fényképek díszletként, háttérként való alkalmazása.

³³ Ilyen könyvek voltak a politikai fordulat előtti évtizedekben is. Ezeket mind elemeztük a szemináriumon. Nagyon tanulságos volt a felülről irányított ünneplés-formák megismerése.

A műsorok szereplői tehát a legtöbb vizsgált településen (s nyilván általában is az országban) az iskolák tanulói. Nagyobb városokban azonban – esettanulmányainkból is látjuk – ismert színészek, zenészek, előadó művészek, zenekarok, táncosok lépnek fel. Vendégművész hívása, különösen pl. Erdélyből, szokatlanná és érdekessé teheti a rendezvényt (pl. a Fidesz rendezvénye Füzesgyarmat), egyúttal ismét a nemzeti gondolat és a jobboldal szoros összefonódását példázza.

Az ünnep *tárgyi szimbólumai* között mára dominánssá és elfogadottá vált a kopjafa, sok helyen a lyukas zászló. A Kossuth-címer erősen háttérbe szorult, legtöbb helyen meg sem jelenik. Alkalmanként pedig az őszt, az elmúlást kifejező jelképek (őszi falevelek) idézik meg az elbukott októberi forradalom hangulatát.

A hatalom és az ünnep kapcsolatát nemcsak az példázza, hogy a október 23-a „hivatalos állami ünneppé” vált, hogy azon az önkormányzatok részt vesznek, hanem – nagyobb városokban (Székesfehérvár stb.) – a fegyveres testületek (rendőrség, katonaság, polgári védelem stb.) hangsúlyos részvétele is. Kisebb településeken a rendőrség szerepe hasonló. Elsősorban a helyszínt biztosítják. A nagyobb településeken a katonaság nemcsak a díszőrséget adja, katonák vihetik a koszorúkat, és katonazenekar szolgáltatja a zenét. Figyelemre méltó, hogy Szegeden az említett 48-as hagyományőrző egyesület korabeli ruhába öltözött nemzetőr tagjai rendszeresen részt vesznek minden nemzeti ünnepi megemlékezésen, nemcsak március 15-én. Részvételük a nemzeti gondolat jelképes hangsúlyozása október 23-án is.

Az emlékezet

Idő és emlékezet

Az emlékezés mindig visszatekintő, hiszen valamit elmúlt, megtörtént múltbeli eseményre emlékezünk. Az emlékezés ugyanakkor egy folyamat is, változó tartalmú lehet, a mindenkori mának, a mindenkori jelennek a képe egy múltban megtörtént eseményről. Az emlékezésben tehát mindig van nagy adag szubjektív, egyéni. Az emlékezés azonban mégsem teljesen szubjektív, hiszen vannak, lehetnek emlékeztetők: följegyzések, tárgyak, helyek és terek, s visszatérő időpontok is, azaz emlékezet rögzítők, amelyek segítenek felidézni elmúlt eseményeket, időket.

Az időszemléletünkben nagy szerepe van a múlt, a történelem, az idő reflexív szemléletének. Az emlékezés nem más, mint a múlthoz való viszonyunk. Az emlékezés és az emlékezet alapja kettős: idegrendszeri és társadalmi, hiszen az élettani alapokon túlmenően csak interakciók révén alakul ki. Ugyanúgy társadalmi vonatkozású, mint a tudat, vagy a cselekvés, a kommunikáció.³⁴ Amikor emlékezünk, nemcsak saját egyéni belső életünkbe merülünk alá, hanem – egyúttal – rendet és struktúrát viszünk ebbe az életbe. Az emlékezés mint cselekvés, folyamat eredménye az emlékezet. Ami emlékezetként az emlékezés folyamán felépül bennünk, az kétféle jellegű lehet: 1. élmény és 2. tanulság emlékezet.

³⁴ Assmann 1999. 37.

Az élmény (vagy epizódikus) emlékezet is kétféle lehet: a/ vizuális, scenikus, vagy pedig b/ nyelvileg szervezett, narratív emlékezet.³⁵

Az egyéni és a társadalmi emlékezet között nehéz választóvonalat húzni. Az egyéni emlékezet ugyanúgy nehezen képzelhető el, mint „egyéni nyelv”, a társadalmi emlékezet pedig valójában egy „kommunikatív emlékezet”. A felejtés ebben a folyamatban éppen olyan fontos, mint az emlékezés. Emlékezni annyit jelent, mint valami mást gondolkodásunkban előhívni, megkülönböztetést, öszszevetést tenni, vagy valamire rávilágítani, hogy valamit jobban megértünk.³⁶

A kollektív emlékezet különösen hajlamos az emlékezés átpolitizált formáira. Ez a győztesek és vesztesek, az áldozatok és a tettesek antagonisztikus, egymással kibékíthetetlen ellentétben álló emlékezései.³⁷ Lényegében ez az ellentét tükröződik az október 23-i ünnepségeken megfigyelhető rendezavarásoknál. A kommunista/szocialista párt utódainak tartott baloldali pártok egyértelműen a győztesek, a hatalom birtokosai ma, más szóval a tettesek, míg az egykori áldozatok ma ismét a vesztesek helyzetébe kerültek. S ez a helyzet szüli a bekiabálást, a kifütyülést.

S az emlékezések arról beszélnek, hogy elégük lehetett az embereknek a forradalom előtti idők megpróbáltatásaiból: kisajátítások, lakáselvételek, államosítások, nyugdíj megvonások, kulákküldözések, iskolák államosítása, egyházüldözés, szerzetesrendek feloszlata, téesszervezés, civil szervezetek betiltása, a másként gondolkodók üldözése, önkényeskedés. Kitelepítések. Recsk, Tiszalök, Hortobágy. Megannyi megtört élet, tönkretett család – ezer, százezer, millió szám.

Ezért tört ki a forradalom. A bukás pedig ugyanazt hozta vissza: internálás, börtön, halálos ítéletek, nyugdíjmegvonások, kizárás iskolákból, kizárás a továbbtanulásból, egyházüldözés, téesszervezés, a másként gondolkodók üldözése. Az ideológiai nyomás és terror. A szabadság iránti vágy vagy a jobblét miatt kivándorlás Nyugatra, a disszidálás a korabeli nyelven. Sok jó embert, százezreket veszítettünk. Emigrációra több visszaemlékezés is utal. De arra is, hogy voltak többen, akik nem tudták valami miatt itt hagyni hazájukat, inkább vállalták a másodrangú állampolgár szerepét. Az itthon maradottak egy részére az ügynökké, hálózati személlyé beszerzés, vagy a megfigyelés várt. Ismét megannyi megtört élet, tönkretett család. S ez az állapot évtizedekig, 34 évig tartott, ami már erkölcsi érzékünket és erkölcsi rendünket is aláasta. Megalázták és megtörték őket. Maradtak a biztonságot kereső lelkek, a külföldre szakadt vagy itthon tönkretett életek, megalázott és börtönviselt hozzátartozók, hátrányosan megkülönböztetett leszármazottak. Sokan nem tanulhattak tovább, vagy nem képességeiknek megfelelő helyen kaptak munkát. Maradt a megveretések emléke, s az agyonverték, a mártírok emlékezete. Mindez a bizonytalanság, a félelem, a kiszolgáltatottság, s az ezek miatti erős önkontroll tükröződik az elbeszélésekben: sokan még ma sem szeretnek, mernek beszélni a teljes kiszolgáltatottság éveiről.

³⁵ Assmann 1999. 12–14.

³⁶ Candau 1996. 56–87.

³⁷ Assmann 1999. 18.

Az elmúlt tanévek kutatószemináriumainak egyik tanulsága az, hogy nagyon nehéz volt kutatni és rögzíteni az 1956-ról szóló visszaemlékezéseket. Az emberek nem szívesen beszéltek és beszélnek róla. Elmondták – félnek. Túl közelinek tartják még az eseményeket, s hivatkoznak arra, hogy a szereplők, a résztvevők mindkét oldalról még itt élnek közöttünk. S felbukkan az érvelésben az is, hogy a forradalom leverői közül, az egykori MSZMP vezetőkre utalnak, sokan a mai MSZP-ben is vezető pozíciókat foglalnak el. S az MSZP ezeket nem zárta ki sorából, nem határolódott el tőlük. Úgy érzik, félelmük jogos. Másrészt ott van tönkretett, kisiklatott életük.

Mert ki emlékezik szívesen megaláztatására, megveretésére, a bármilyen ok miatti sikertelenségére? Élni, túlélni kellett, s ebben a hallgatás, az alkalmazkodás és a felejtés segített. A visszafogottság oka pedig az (is), hogy az 1960-as évek közepétől a társadalom nagyobb része kompromisszumot kötött a kádárista hatalommal. Úgy voltak vele: ha a szocialista rendszer végét nem lehet látni, akkor együtt kell élni a szocialista/kommunista párttal és a rezsimmel. Sokan remélték azt, hogy a felejtés majd megnyírája fájdalmaikat, érzelmeiket, vagy csak egyszerűn segít a túlélésben. Önzővé és manipulálhatóvá tettek bennünket.

Jól tudva, hogy csak az emlékezetben tartott múlt kap fontosságot, jelentőséget, október 23. volt évtizedekig tiltott ünnep, az alternatív emlékezet napja volt. De egy pluralista korban az alternatív emlékezet(ke)t már nem tudta kiirtani, vagy teljesen semlegesíteni a totalitárius hatalom: október 23. (1956) a „létező szocializmussal” szembeni alternatívát jelentette, a fennálló rend megkérdőjelezését. 1956 október 23. emlékezete a totalitarizmussal szembeni szabadító erejű emlékezetté vált. Október 23. emlékezetét a leváltott hatalom örökösei most át akarják írni. Hogy az átírt emlékezetben szerepüket pozitívan értékeljük.

De mire kellene emlékeznünk? Tudjuk-e?

Az országos események egy-egy részletét – a hivatalos megemlékezéseknek köszönhetően – még talán fel tudjuk idézni. A legfontosabb szereplőket is. Nagy mártírjainkat. Ez a hivatalos a nemzeti történelmi emlékezet, történelemszemlélet formálásának módja. De mi történt a saját lakóhelyen: városban vagy községben azokban az 50 évvel ezelőtti napokban, s a megtorlás eufémisztikusan „konzolidációnak” nevezett éveiben? Amihez nekem, szüleimnek és nagyszüleimnek köze volt és van. Amitől az esemény személyessé válna. Tudjuk-e? Két iskolában történet kérdőíves felmérés tanúsága szerint (Okány, Füzesgyarmat) nagy a bizonytalanság a fővárosi eseményeket illetően is, az otthoni történeésekről pedig általában semmit sem tudnak a mai fiatalok.

Az elbeszélések többségéből azonban az derül ki, hogy 1956. októberének forradalmi eseményei a harmóniát szerették volna visszaállítani a társadalomban, a gazdaságban, az egyén és a közösség életében. Ismét érvényre juttatni bizonyos értékeket mint a szabadság, a társadalmi szolidaritás, az önszerveződés (minden demokrácia alapja), függetlenség, a vallás szabadsága, a tulajdon tisztelete és védelme, a hazaszeretet, a büszke magyarságtudat. A forradalom napjaiban ezek mind megvalósultak, vagy érvényesültek. Itt érthetjük meg, miért van olyan nagy pátozsa némely visszaemlékezésnek a korabeli szereplők elbeszéléseiben, s miért érezzük szavaikból a fölszabadultság érzését – 1956 októbere maga is ünnep volt

a fenti értelemben. Ezek mellett az emelkedett érzelmek mellett azonban megjelennek a mindennapi élet gondjai, érzései és túlélési stratégiái. Ezek pedig gyakorlatiasak, földszagúak. A visszaemlékezésekben azonban felbukkan olyan életérzés is, hogy az eseményektől való távolmaradásban, egyfajta távolságtartásban éppen a külső kaosztól a nagy nehezen megőrzött belső, családi békét akarták megőrizni. A privát szféra nehézségek árán fönntartott intimitását megvédeni.

Az akkori emberek, a forradalom résztvevői a történelmi lehetőségek szerint kötelességüket végezték: vállalták a feladatokat, bizonyára nem kis félelemmel, bizonytalansággal, de mégis reménységgel és emberséggel. A személyi kiválasztódás alapja az erkölcsi tisztesség, a rátermettség, a közösségi érdekek saját érdek fölé helyezése és fölkészült képvisellete volt. 1956 őszén egy megszálló hatalommal és itthoni kiszolgálóikkal szemben a magyar függetlenség igénye, a magyar érdekek képvisellete, a magyar nemzeti érzés, a hűség tört föl elemi erővel. Ez alapélménye és alapértéke volt akkor legtöbbeknek. S ezekhez az értékekhez hűek maradtak. Ezeket tartották legtöbbször fontosnak megemlíteni visszaemlékezéseikben.

Az emlékezet társadalomépítő ereje: a konnektív vagy kötelék-emlékezet

Maurice Halbwachs rámutatott arra, hogy az embernek kapcsolódásokra van szüksége ahhoz, hogy emlékezet alakítson ki, hogy emlékezni tudjon. Halbwachs egy olyan diffúz kommunikatív emlékezeetről ír, amiben az emlékezés és felejtés szorosan kapcsolódik. A kollektív emlékezet egyik teoretikusa Friedrich Nietzsche pedig azt mutatta meg, hogy az embernek emlékezetre van szüksége ahhoz, hogy kötődéseket tudjon kialakítani. Nietzsche egy másik sajátos emlékezetet fejt ki: az *akarat emlékezetét* (Gedächtnis des Willens). Arról ír, ahol bizonyos esetekben a felejtés felfüggesztődik, amikor egy ígéretről (Versprechen) van szó. Ezt Nietzsche ezt az egész társadalmi életre vonatkozóan paradigmátikusnak tartja.

Az emlékezet kommunikációban él és marad fenn. Ha a kommunikációban zavar támad, az eredmény: felejtés. Az ember kizárólag arra emlékezik, amit kommunikációban közvetít, s amit a kollektív emlékezet vonatkozási keretei között képes elhelyezni.³⁸ Ezért nincs könnyű helyzetben például a mai, politikai rendszerét az 1956-os forradalomra építő magyar demokrácia, amikor több évtizedes irányított tiltás és elhallgatás után fel akarja építeni a magyar forradalom emlékét. Évtizedek elhallgatását kell(ene) ezekben az években pótolni. A verbális emlékezetet, az elbeszéléseket ezért nem lehet teljesen különválasztani a megemlékezés rítusaitól.

A kommunikatív emlékezet a közelmúlt eseményeire vonatkozó emlékeket öleli föl. Ilyen pl. a nemzedéki emlékezet. Ha hordozói meghalnak, akkor egy újabb nemzedék képviselői veszik át helyét. A kollektív emlékezet működőmódja kettős: az egyik az ősi eredetre vonatkozó *megalapozó emlékezés*, a másik a saját tapasztalatokhoz kapcsolódó *biografikus emlékezés*.³⁹ Ezzel szemben a *kulturális emlékezet* (Assmann lényegében szinonimaként használja a *hagyomány* fogalmát) az intézményesített mnemotechnika ügye, a múlt szilárd pontjaira irányul.

³⁸ Ricoeur 1999. 63–65.

³⁹ Assmann 1999. 51–53.

A kulturális emlékezet szempontjából csak az emlékezetes, s nem a tényleges történelem számít. A kulturális emlékezet a tényszerű múltat emlékezés-múlttá változtatja, azaz *mitosszá* alakítja.⁴⁰

Az 1956-os eseményekre való visszaemlékezésekből biografikus emlékezéseket válogattunk és közlünk. A biografikus emlékezés horizontja szűkebb. Elsősorban a saját életvilágára van tekintettel, annak keretei behatárolják rálátását is az eseményekre. Ezt a horizontot azonban a tömegkommunikációs eszközök: rádió, sajtó tágíthatják. Ám ezek eleve szelektív világából az egyén még tovább válogat. Kiemeli azokat, amelyek segítik saját helyzete értelmezésében.

Tanulmánykötetünk a legrészletezőbb emlékezésanyagot Csongrádról közli. Ennek szerzője forrásai közé bevonta a szóbeli emlékezet mellett az írásos emlékezet: várostörténeti tanulmányok adatait is. Hiszen a korábban mondottak értelmében ezek mind-mind befolyásolhatják az emlékezőt, az emlékezetet. Nagyon tanulságos a tanulmányban, hogy az életvilágok valóban milyen erősen behatárolják az emlékezet kereteit: másként és másra emlékezik a vasúti alkalmazott, a diák, az egyetemista. S más akcentusa van a visszaemlékezéseknek a későbbi életút tükrében is, jelezvén, hogy a múltat, az emlékezetet folyamatosan újra- és újraalkotjuk a mindenkori jelen értelmezésének függvényében.

A csongrádi visszaemlékezések egyik alaprétege a fiatalság szimbolikus tetteire való visszaemlékezés. A diákok és a munkások összefogása. A rendszer szimbolikus szobrainak ledöntése és a régi szobor-visszaállítás. Ez a szimbolikus politizálás mezeje, s ide tartozik a megtorlás idejéből az is, amikor a ledöntött kommunista emlékműveket a hatalom visszaállította. Visszatérő motívum a kommunista terrorért felelősek felelősségre vonása, hiszen a forradalom kitörésének okaként többen a hatalom embertelenségét, a parasztok kizsákmányolását nevezték meg.

A többi kutatásból inkább csak rövid részleteket válogattunk kötetünkbe. Interjú-részleteket. Ezek különböző társadalmi rétegből vett biografikus visszaemlékezéseket közölnek rövid értelmezéssel. A visszaemlékező orosházi áruházi alkalmazott, a húsüzemi dolgozó, s a tanár mást és mást emelt ki életének abból a szakaszából, s másként is viszonyul az akkori történésekhez. A párttag eladó negatívan, az üzemi dolgozó inkább semlegesen, míg a zenetanár inkább pozitívan látja az akkori eseményeket, az orosházi és a szegedi népgyűléseket, a követeléseket.

Figyelemre méltó, hogy az emlékezet formálásában és rögzítésében a szituáció, a politikai meggyőződés (MSZMP párttagság vagy párton kívüliség, a munkás és értelmiségi mivolt), az 1956 óta eltelt életút, az emlékezők mai társadalmi helyzete milyen erős szerepet játszik. A kiskunfélegyházi adatok szegényparaszttól, volt katonatiszttól, s két diáktól származik. A paraszti emlékezésben a tanyai mindennapok nehézségei, a bizonytalanság és a félelem, az átvonuló orosz katonák látványa, a rádió szerepére utalás a fontos. A volt horthysta katonatiszt esetében a szakértelmen alapuló távolságtartás. A diákokban pedig az 1981-es csillag-felrobbantás virtusának említése. A budapesti közlemény jól jelzi, hogyan

⁴⁰ Assmann 1999. 53.

alakulnak ki családi legendáriumok, hogy a visszaemlékezések megszerkesztése tudatos szelekció következménye. De azt is kiolvashatjuk, hogy érzelmi – lelki motivációk erősebbek tudnak lenni a józan belátásoknál. Így maradt a budapesti tisztviselő család itthon, nem tudta az országot elhagyni.

A kulturális emlékezésben van valami szent. Az emlékezés alakzatai⁴¹ vallási értelmet hordoznak, s emlékező megjelenésük gyakran ölti fel ünnep alakját. Az ünnep a múlt jelenvalóvá tételére is szolgál. A múlthoz fűződő viszony alakítja az emlékező csoport identitását. Saját történelmére emlékezve, s azt megjelenítve formálja saját azonosságképét. A kollektív identitás pedig gyakran nem a mindennapi, hanem a ceremóniális kommunikációban jelenik meg. A kulturális emlékezet a mindennapokon túli emlékezés kerete. A kommunikatív emlékezet szemben a kulturális emlékezet nem magától terjed, hanem irányítás alatt. Ez az iskola-közvetítette kultúra.⁴² Az ellenőrzés a beavatottság tekintetében kötelezettséget jelent, de előjogokat is biztosít. Mind az emlékezés rítusait, mind pedig a narratív emlékezet szövegeit vizsgálva az a kutatók tapasztalata, hogy elsősorban ezen a téren van nagy hiány: kevés iskolában tanítják megfelelő módon az 1956-os forradalom eseményeit, értékelését. Ebben bizonyára szerepet játszik az a már említett szituáció is, hogy a jobb- és a baloldal az 1956-os forradalom megítélésében máig megosztott. Kivételt képeznek valószínűleg az egyházi iskolák, s egy-két önkormányzati iskola. Ez utóbbiak többségében azonban 1956 nem szerepel a nemzeti emlékezetet építő és erősítő történelmi események között. Megdöbbentő tárgyi tudatlanságról tettek tanúságot a kérdőíves vizsgálatokban megkérdezett tanulók. De ugyanez a negatív elutasító vagy közömbös viszonyulás tükröződhet az ünnepség alatti viselkedésben is. Ma semmi jel sem mutat arra, hogy emlékező rítusainkból egyfajta „civil vallás” épülne Magyarországon.

A jelenbe szövődve szakadatlanul folyik a múlt újjáalakítása.

Irodalom

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.

2000 Was ist das „kulturelle Gedächtnis”? In: Jan Assmann: *Religion und kulturelles Gedächtnis*. Zehn Studien. Verlag C.H.Beck, München, 11–44.

BÁLINT Sándor

1943 A parasztélet rendje. In: *A magyar nép*. Bartucz Lajos szerk. Budapest, 201–248.

BARNA Gábor

2000 A világ megszerkesztése. Szimbolikus és valóságos világok. In: *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya szerk. Szentendre, 693–710.

⁴¹ Assmann 1999. 39.

⁴² Idézi Gellner, E. gondolatát Hofer 1988. 8–9; lásd még: Eriksen 1993. 91–92.

BODÓ Julianna

1995 Március 15. Csíkszeredában. In: Túros Endre szerk. *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 201–207.

CANDAU, Joël

1993 *Anthropologie de la mémoire*. Presses Universitaires de France. Paris.

CARR, David

1999 A történelem realitása. In: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Thomka Beáta szerk. h.n. 69–84.

CSÓKA-JAKSA Helga

2005 Október 23-a megünneplése Szegeden 1997-ben. In: Barna Gábor szerk. *Idő és emlékezet*. Tanulmányok az időről az ezredfordulón. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 14. 181–189.

DOUGLAS, Mary 2003 *Rejtett jelentések*. Osiris, Budapest.

ERDÉLYI Mónika

1999 Az első évforduló: 1849. március 15. – a korabeli sajtó tükrében. *Honismeret* XXVII/4. 53–55.

ERIKSEN, THOMAS Hylland

1993 *Ethnicity & Nationalism*. Anthropological Perspectives. Pluto Press, London.

GYARMATI György

1995 A nemzettudat-hasadás ünnepi koreográfiája. Augusztus 20. fél évszázada. *Mozgó Világ* 1995/8. 87–99.

1998 *Március hatalma, a hatalom márciusa*. Paginarium, Budapest.

FEISCHMIDT Margit – BRUBAKER, Rogers

1999 Az emlékezés politikája. Az 1848-as forradalmak százötven éves évfordulója Magyarországon, Romániában és Szlovákiában. *Replika* 37. 1999. szeptember. 67–88.

HOBBSBAWM, Eric – RANGER, Terence

1983 *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge.

HOFER Tamás

1988 Bevezetés: nemzeti kultúra és néprajzi kutatás. In: *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. Hofer Tamás és Nieder-Müller Péter. Budapest, 7–18.

1992 Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1898. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle* 1: 29–51.

KALLA Zsuzsa

1997 Búcsúsorok – sírszalagok. In: Kalla Zsuzsa szerk. *Kegyelet és irodalom*. Budapest, 112–122.

KERTZER, David I.

1988 *Ritual, Politics, and Power*. Yale University Press, New Haven and London.

LAKNER Lajos

2000 Irodalmi kultusz, identitás, legitimáció. In: Kalla Zsuzsa szerk. *Az irodalom ünnepei. Kultusz történeti tanulmányok*. Budapest, 148–169.

LÉVI-STRAUSS, Claude

2001 Faj és történelem. In: *Strukturális antropológia II*. Budapest, 261–290.
Munkaközösség

- 1981 Adatok május elseje szemiotikájához. In *Kultúra és szemiotika. Tanulmánygyűjtemény*. Gráfik Imre – Voigt Vilmos szerk. Akadémiai Kiadó, Budapest, 239–256.
- NYÍRI Tamás
- 1975 Homo festivus. In: *Régi és új a liturgia világából*. Prof. Radó Polikárp OSB 1899–1974 emlékének. Szennay András szerk. Budapest, 138–163.
- PLAINER Zsuzsa
- 2001 1848 emlékezete egy helyi társadalomban. Nagyvárad, 1998. március 15. *Regio 2001/1*. 92–110.
- RICOEUR, Paul
- 1999 Emlékezet – felejtés – történelem. In: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Thomka Beáta szerk. h.n. 51–68.
- RÜSEN, Jörn
- 1999 A történelem retorikája. In: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Thomka Beáta szerk. h.n. 39–50.
- TAKÁCS Ferenc
- 1997 „Csokonai koszorúja”: egy emlékvess-gyűjtemény tanulságai. In: Kalla Zsuzsa szerk.. *Kegyelet és irodalom*. Budapest, 22–28.

